

ТАҚЫРЫП -2.

Жеке және отбасы қаржыны жоспарлау

1. Адами капитал, шешім қабылдау
2. Отбасы және бюджет
3. Отбасылық бухгалтерия. Отбасылық бюджетті құру
4. Ақша біздің өміріміздегі рөлі. Ақшаның функциялары
5. Жеке қаржылық жоспарды құру

Мақсаты: адами капитал туралы білім жүйесін қалыптастыру;

отбасы және отбасы бюджеттің шаруашылық-тардың экономикалық функциялары мен мақсаттарын анықтау;

отбасылық шығындарды жоспарлау, үй есебін жүргізу дағдылары бойынша білім мен дағдыларды қалыптастыру;

«ақша» ұғымы туралы түсінік қалыптастыру, ақшаның маңызын, ақшаның түрлерін, ақшаның қызметтерін анықтау;

жеке қаржылық жоспар туралы түсінік қалыптастыру, жеке қаржылық жоспарды құру кезінде мақсаттарды жоспарлау;

отбасылық шығындарды оңтайландырудың ықтимал жолдарымен, отбасылық бюджетті ұстау әдістерімен және нұсқаларымен таныстыру.

1. Адами капитал, шешім қабылдау

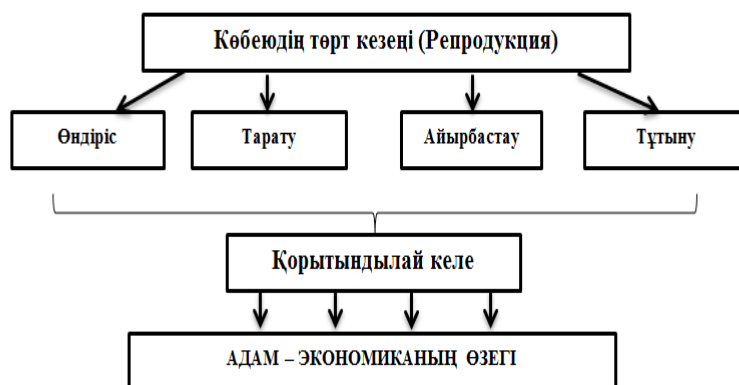
Барлық экономикалық процестер адаммен байланысты және адамның айналасында жүреді. Өнімдер мен тауарларды ұдайы өндіру экономикалық процестердің бірі болып табылады.

Қазіргі заманда білімі мол, біліктілігі жоғары адамдарды бағалайды. Яғни, жеке адам еңбек нарығына көбірек ақша салады және өз жұмысы үшін жоғары жалақы алу мүмкіндігіне ие болады.

Гари Беккер адами капиталға инвестицияның тиімділігін адамның мінез-құлқына экономикалық көзқарасты тұжырымдау арқылы негіздеді.

Адами капитал - бұл терминді алғаш рет 1961 жылы американдық Теодор Шульц қолданған[4].

Гари Беккер бұл идеяны 1965 жылдан бері дамытып, адами капиталға салынған инвестицияның тиімділігін негіздеп, адамның мінез-құлқына экономикалық көзқарасты қалыптастырды. Өзінің теориясы үшін ол 1992 жылы экономика бойынша Нобель сыйлығын алды.

Сурет 2- Тауарларды көбейту кезеңдері

Бастапқыда адами капиталды адамға, оның еңбекке қабілеттілігін – білімі мен кәсіби шеберлігін арттыратын инвестициясының жиынтығы деп түсінді.

Экономикалық сөздіктерде «еңбек» термині адамның өзінің және жалпы қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған саналы, мақсатты іс-әрекеті ретінде түсіндіріледі. Еңбектің өзі екіге бөлінеді:

Физикалық еңбек - тауарлар мен қызметтерді қолмен өндірудің даму кезеңдерінде басым болған дене еңбегінің құны

Ақыл-ой еңбегі – ой еңбегі де, дене еңбегі де өз алдына ауыр және қиындықтарыда бар.

Кейіннен адами капитал түсінігі айтарлықтай кеңейді. Дүниежүзілік банк сарапшылары жасаған соңғы есептеулер тұтынушылық шығындарды қамтиды - отбасының азық-түлікке, киім-кешекке, тұрғын үйге, білім беруге, денсаулық сақтауға, мәдениетке, сондай-ақ осы мақсаттарға арналған үй шаруашылығына жұмсалған шығындары.

Есте сақтаңыз! Адами капитал – ұлттық байлықтың ең маңызды элементі және жалпы елдің экономикалық өсу факторы, сондай-ақ қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының қозғаушы күші болып табылады.

Адам капиталы - бұл музыканың әуені, әдемі дауыс, ерекше білім, биік бой, табиғи икемділік, тамаша көз, дамыған бұлшықеттер және басқа да көптеген жеке қасиеттер, олар табысқа жету үшін қолданылады. Жас үшін де, есейген адам үшін де бұл басты байлық болып келеді.

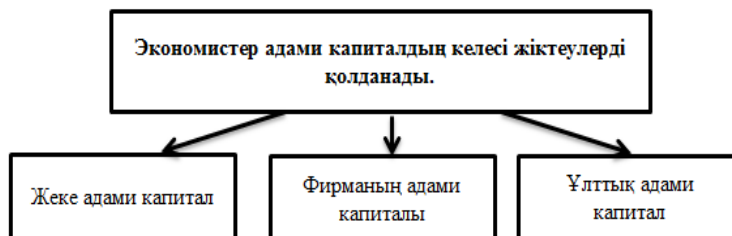
Сол үшін капиталды пайдалану ережелерін ескерген дұрыс болады. Біріншіден, капиталды көбейту - уақытымызды, күш-қуатымызды, ақыл-ой қабілетімізді өз білімімізге жұмсасақ, адами капиталымыз арта түседі. Адами капиталымызға инвестиция салмасақ, ол қысқарады. Екіншіден, капиталды айырбастау - алынған білім мен дағдыларды басқа адамдарға немесе компанияларға іске асыруға (сатуға), бұл үшін ақшалай сыйақы алуға болады. Адами капиталды (білім мен дағдыларды) қаржылық капиталға (ақшаға) айырбастау немесе айырбастау осылай жүреді.

Бірақ, капиталды пайдалану ережелері бойынша жүзеге асырылсада, капитал қорғау керек. Себебі, кез келген капиталдың өз шектеулері бар. Ол мыналар жатады:

- адами капиталға (уақыт, денсаулық, білім, қабілет және т.б.);
- қаржылық (ақша, бағалы қағаздар және т.б.);
- физикалық (пәтер, компьютер, гитара, телефон және т.б.);
- әлеуметтік капиталға (достар, таныстар, қауымдастық және т.б.).

Сіздің капиталыңыздың шектілігін білу, оны пайдаланудың мақсаттары мен жолдарын мұқият таңдауға мәжбүрлейді. Кез келген инвестиция өзін ақтауы керек. Адами капитал денсаулық, білім және қабілет қорларынан қалыптасады.

Енді, адами капиталдың жіктелуі. Адами капиталдың құрылымы 3-суретте көрсетілген.

Сурет 3 - Адами капиталдың жіктелуі

Адами капиталдың түрлері: Пассивті адами капитал -адами капитал, елдің дамуына өз күш-қуатын жұмсамай, тек материалдық блогты өз тұтынуына бағытталғанды айтады. Жеке теріс адами капитал -жеке тұлғаның басқа адамдардың шығармашылық қызметіне кедергі келтіретін заңсыз, азғындық, алаяқтық немесе қабілетсіз қызмет арқылы өзіне табыс және өзге де игіліктер алуға мүмкіндік беретін арнайы және нақты білімдерінің, жалған білімдерінің, дағдыларының, моральдық-психологиялық ауытқуларының жинақталған қоры тұлғалар және олардың жаңа жеңілдіктер мен кірістерін жасайды.

Білгенге маржан! Күн сайын заманауи адам өмірдің барлық аспектілеріне қатысты он мыңға жуық шешім қабылдайды. Олардың жартысына жуығында адамның көңілі түсіп, шешімін өзгертеді. Бұл да шешім. Бұл ұзын тізбек болып шығады, мұнда әрбір буын таңдау болып табылады. Бірақ одан да күрделі шешімдер бар және олар ойлануды қажет етеді. Олардың салдары маңыздырақ болады.

Шешім қабылдау – мәселені түсінуді, адекватты мақсат қоюды және мақсатқа жету үшін құралдарды таңдауды қамтитын күрделі ойлау процесі. Шешім қабылдау дағдысы – әртүрлі нұсқалардан, жағдайға жақсы әсер ететін нұсқаны саналы түрде таңдай білу.

Қ.Мырзабекқызы: «Біздің қаржылық капиталымыз қажетті негізделген шешімдердің объектісі болып табылады. Бүгінгі таңда біздің өміріміз қаржымен тығыз байланысты, сондықтан жеке қаржыны басқару бойынша тиімді шешімдер қабылдау қабілеті әрбір адам үшін маңызды болып табылады». Белгілі бір адамның таңдауын «дұрыс - бұрыс» шкала бойынша бағалау әрқашан мүмкін емес, өйткені ол белгілі бір тұлғаның көзқарасы бойынша ең қолайлы болып саналады. Шешім қабылдау процесі әрқашан логикалық түсіндіруге бейім емес, кейбір жағдайларда сезім сияқты құрамдас бөліктерге бөлінеді.

Шешімдердің түрлері:

Интуитивті шешім - бұл сезімге негізделген таңдау. Нәтиже алғанға дейін оның дұрыстығына баға беру мүмкін емес. Шешімнің бұл түрінде барлық оң және теріс жақтары бағаланбайды, тіпті жағдайдың өзі де егжей-тегжейлі зерттелмейді және оның салдары бағаланбайды. Барлығы интуицияға байланысты, өйткені дәл осы жағдайдан шығудың жолын табуға көмектеседі.

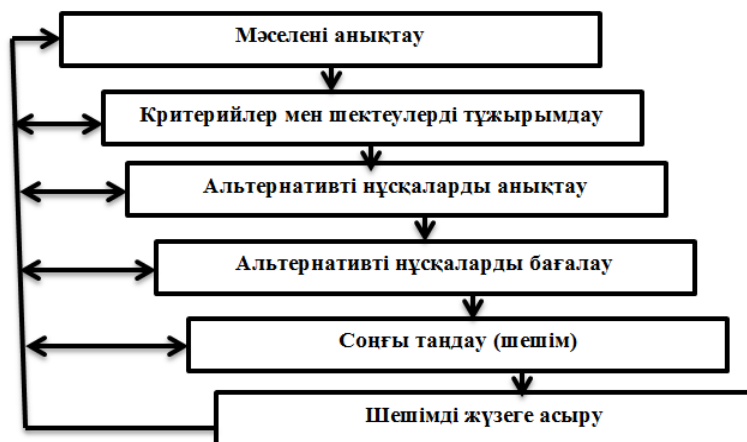
Үкімге негізделген шешім - пікір негізінде қабылданған шешімдер жинақталған тәжірибе мен білімнің нәтижесі болып табылады, бірақ кейбір сәтте олар толығымен логикалық немесе қолайлы болып көрінбеуі мүмкін. Адам ең жақсы шешім табу және болашақта нәтижені болжау үшін бұрын болған оқиға туралы жинақталған білім мен тәжірибені негізге ала алады.

Бірақ әр адамның өз сенімі, құндылықтар жүйесі және мақсаттары болады. Бірдей жағдайды байқағанның өзінде әртүрлі адамдар мүлдем қарама-қарсы тұжырымдар жасайды. Ішкі және сыртқы жағдайға әсер ететін көптеген фактор-ларды ескеру қажет болғандықтан, пайымдау жеткіліксіз болуы мүмкін.

Үкімге негізделген шешімді саналы немесе бейсаналы түрде қабылдайтын адам жаңа ақпарат пен факторлардан аулақ болуы мүмкін. Кез келген ақпараттың өзектілігі бірте-бірте ескіретіндіктен, бұл болашақта үлкен проблемаларды тудыруы мүмкін.

Шешім қабылдау кезеңдері:

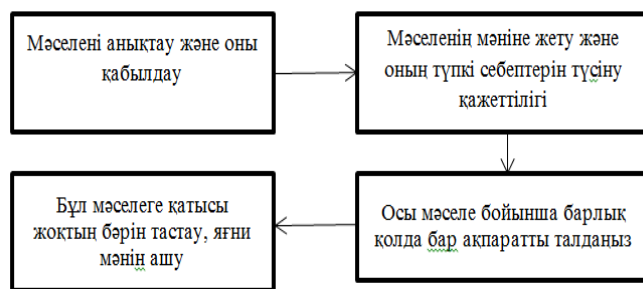
Шешім қабылдау кезеңдері 4-суретте көрсетілген бірнеше кезеңнен тұрады.

Сурет 4 - Шешім қабылдау кезеңдері

Мәселені анықтау шешім қабылдаудың бірінші кезеңі болып табылады. Бұл кезеңде мәселені дұрыс тұжырымдау арқылы анықтау және түсіну қажет. Мақсат пен міндетті анықтау үшін алдымен түпкілікті қалаған нәтижені орнату керек. Әрі қарай, оған қалай жетуге болатынын анықтау керек. Оған жету жолдарын анықтау қажет. Мәселені шешуге сыртқы және ішкі факторлар әсер етеді.

Осы мәселені анықтаудың кезеңдері көрсетілген.

Сурет 5 – Мәселені анықтаудың үдерісіндегі қадамдар

Критерийлер мен шектеулерді тұжырымдау - бұл кезеңде мәселені шешу үшін ресурстарды анықтау қажет. Сондай-ақ өзгертуге болмайтын мәселеге әсер ететін сыртқы факторларды анықтау қажет.

Балама нұсқаларды анықтау - баламалар анықталады, яғни, мәселені шешудің нұсқалары. Баламалар зерттеліп, қажеттіліктерді барынша қанағаттандыратын және қолда бар ресурстарды тиімді пайдаланатын біреуі таңдалады.

Баламаларды бағалау - қолда бар баламалардың барлық оң және теріс аспектілерін бағалау, берілген баламаны таңдаған кезде барлық кейінгі салдарды болжау қажет. Әрбір дерлік баламаның өзінің жағымсыз жақтары бар, сондықтан біз белгілі бір уақытта бізге сәйкес келетін тұстарын анықтаймыз.

Соңғы таңдау - шешімді таңдаған кезде, ең айқын және қолайлы нұсқаға артықшылық беріледі, ол бізді барынша қанағаттандырады және теріс салдары аз болады.

Шешімді жүзеге асыру - егер ол мәселені шешуге қатысатын барлық тараптармен келісілген болса, сәтті деп саналады. Таңдауыңыздың салдарын талдау және нәтиже-лерді болжамды нәтижелермен салыстыру қажет.

Білгенге маржан! Бүкіл ғылым - нейроэкономика - экономистер, неврологтар және психологтар шешімдерді қалай қалыптастыратынымызды түсінуге тырысатын білім саласы бар екені белгілі болды. Нейроэкономистердің пайымдауынша, біз шешім қабылдағанда, оны көптеген факторлар әсер ететін біздің миымыз қалыптастырады.

Мозу барлық шешімдерді өзі қабылдайды. Бір. Тыныш. Сізбен кеңеспей, сізді бұл шешімдер туралы хабардар етпей немесе сізбен алдын ала талқыламайды. Біраз уақыттан кейін ғана - 2-ден 30 секундқа дейінгі кезеңде - сіз бұл шешімдерді «қабылдайсыз» немесе дәлірек айтқанда, миыңыз қабылдаған шешімді өзіңіздікі деп танысыз ба. 1980 жылдардың басында Мозу біз үшін және бізге дейін шешім қабылдайтынын растайтын алғашқы ғылыми тәжірибелер жүргізілді. Ол Калифорния университетінде американдық зерттеуші Банджамин Либет болып табылады.

Біздің миымыз - миллиондаған жергілікті процессорларды қамтитын параллельді есептеуіш машина. Олардың әрқайсысында әр секунд сайын маңызды шешімдер қабылданады. Кейбір бағдарламалар бұл құрылғыда алдын ала орнатылған, ал басқалары біз өмір бойы өзімізді жүктеп аламыз. Бұл машинада басқару орталығы да, бас штабы да, бастығы да жоқ.

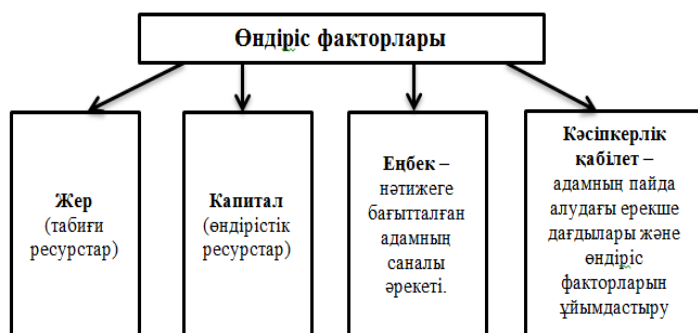
2. Отбасы және бюджет

Отбасы анықтамасы - бұл «ортақ міндеттер, тұрғылықты жері, бюджеті және әдетте отбасылық байланыстары бойынша біріктірілген адамдар тобы». Экономиканың тиімділігі көбінесе отбасы шаруашылығына байланысты.

Жалпы *қоғамда*, отбасы - адами капиталдың ұдайы өндірісін қамтамасыз ететін бірнеше адамнан тұратын бірлік деп санайды. Ал, *экономикада*, отбасы - бұл қоғамдық игіліктерді өндіру және оны тұтыну жүзеге асырылатын, бірге тұратын және жеке шаруашылық жүргізетін жеке адам немесе адамдар тобынан тұратын қоғамның жеке бірлігі деп атайды.

Отбасының мақсаттары мен мінез-құлқын сыртқы әлеуметтік орта анықтайды. Отбасының өздері шешім қабылдайды. Әрбір отбасы шаруашылығы қандай да бір өндіріс факторының иесі болып табылады.

Енді, «Өндіріс факторлары» түсінігіне не кіреді, 6-суретте көрсетілген.

Сурет 6 - Өндіріс факторлары

Отбасы белгілері, функциялары, бюджеті, қаржылық ресурстарына тоқталатын болсақ.

Отбасы белгілері:

1. Әлеуметтік топты окшаулау (нақты және заңды);
2. Отбасы мүшелері бірге тұрады;
3. Отбасы мүшелері бір-бірімен араласады.

Отбасы функциялары:

1. Жеке қажеттіліктерді қалыптастыру;
2. Капиталды бөлу;
3. Жинақталған капиталды пайдаға салу.

Отбасы бюджеті:

Кесте 1 - Отбасы кірістері

Табиғи кіріс		Ақшалай кіріс		
Еңбекақы	Әлеуметтік аударымдар, сақтандыру шарттары бойынша төлемдер	Мүлік кірісі	Бизнес кірісі	Басқа кірістер (мұрагерлік, сыйлықтар, стипендиялар, ұтыстар, кеңестер)
Жинақтаудан, алынған қарыздардан немесе алынған қарыздардан қайтарып алу және т.б. - тұтыну мақсатында пайдаланылса да, олар отбасының кірісі ретінде қарастырылмайды.				

Кесте 2 - Отбасы кірістерінің жіктелуі

Атаулы кіріс	Таза кіріс	Нақты кіріс
азамат немесе жалпы отбасы белгілі бір мерзімге алған ақша сомасы	салықтар мен міндетті төлемдерді шегергендегі атаулы кіріс	тұтыну бағаларының индексіне (ТБИ) сәйкес түзетілген кірістер
Атаулы.К = $\sum T$	ТК = атаулы.К - салық	Нақты.К = ТК*ТБИ

Отбасы шығыстары:

Отбасы шығыстары - бұл адамның өмірін жалғастыруға қажетті материалдық және рухани құндылықтарды сатып алуға жұмсалатын нақты (ақшалай) шығыстар, оған тұтыну шығыстары мен болашақ капиталды шығындарға жинақтау шығындары кіреді.

Отбасы шығыстарының түрлері:

1. Міндетті төлемдер;
2. Тұтыну шығындары;
3. Жинақтау шығындары (жинақ).

Міндетті төлемдер, оның нақты кірісін азайтыңыз (қанша қаражат жұмсалса, қаражатты қазіргі тұтынуға және жинақтауға жұмсайтын қаражат аз болады) міндетті төлемдерге мыналар кіреді:

- 1) Жеке тұлғалардан алынатын салықтар мен алымдар:

- жеке табыс салығы (кіріс түскен күні теңгемен немесе шетел валютасымен көрсетілген ақшалай және заттай нысандағы жалпы кірістерден алынады);

- жеке тұлғалардың мүлік салығы (жылжымайтын мүлікке салынған мүлікке салынатын салық: тұрғын үйлер, пәтерлер, саяжайлар, гараждар, басқа ғимараттар мен құрылыстар, сондай-ақ жылжымалы мүлік: қайықтар, қайықтар, ұшақтар және басқа да әуе көлігі);

- көлік құралы иесі салығы (мүлік салығы салынбайтын жүк көліктері немесе автомобильдері бар азаматтар төлейді).

2) Жеке тұлғалардың коммуналдық және басқа да ай сайынғы төлемдері (су, жылу, электр энергиясы, қалалық және қалааралық телефон байланысы қызметтері және т.б.)

Тұтыну шығындары Қазақстанда орташа үй шаруашылығының жалпы табысының 60-80% құрайды.

Тұтыну шығындары 2 бағытты қамтиды.

- Үй шаруашылығының ағымдық шығыстарына азық-түлік өнімдерін, азық-түлікке жатпайтын тауарларды (аяқ киім, киім және т.б.) сатып алуға жұмсалатын шығындар, сондай-ақ тұрғындар мезгіл-мезгіл тұтынатын қызметтерге ақы төлеу кіреді (шаштараз, кір жуу, стоматолог және т.б.).

- Күрделі шығындарға азық-түлік емес тауарларды (жиһаз, тұрғын үй, көлік құралдары және т.б.) сатып алу, қызмет көрсету шығындары (білім беру, медициналық хирургия, жол жүру және т.б.) кіреді.

Жинақтау шығындары:

а) ұйымдастырылмаған жинақ (халықтың қолындағы ақша);

б) ұйымдасқан жинақ (халықтың қаржы нарығында орналастырылған қаражаты)

Үй шаруашылығының жинақтау процесін анықтайтын мотивациялық қатынастарға назар аударылды:

- қолда бар кірістердің құны қандай да бір себептермен немесе басқа себептермен төмендеген жағдайда ағымдағы тұтынудың әдеттегі деңгейін ұстап тұру үшін сақтандыру резервін құру;

- қымбат ұзақ қызметтерді және қызметтерді сатып алуға байланысты күрделі шығындар деңгейін арттыру үшін ақша резервін құру;

- үй шаруашылығының кірістерінің деңгейін арттыру үшін одан әрі инвестициялау үшін ақша қорын құру (акцияларға, облигацияларға инвестициялау) - жеке жинақтау.

Тұтынуға шекті бейімділік (**MPC**) кірістің (**C**) тұтынылған бөлігінің өсуінің жалпы табыстың өсуіне қатынасына тең (**Y**)[5]:

$$MPC = C/Y$$

MPC мәні тұтынуға бағытталған қосымша кірістің бөлігін көрсетеді ($0 < MPC < 1$):

1. егер **MPC** = 0 болса, онда барлық кірістің өсуі жинақтауға бағытталған;
2. егер **MPC** = 1 болса, онда барлық кірістер жұмсалады.

Сақтаудың шекті бейімділігі (*(Marginal Propensity to Save, MPS)* жинақтаудың өсуінің (**S**) жиынтық кірістің өсуіне қатынасына тең (**Y**):

$$MPS = S / Y$$

үй шаруашылығының қолда бар табысы және тұтынуға шекті бейімділік жинақтау деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар болып табылады.

Бюджет – бұл кірістер мен шығыстардың сметасы.

Шаруашылық бюджетін жинақтау қоры да қалыптасатындай етіп ұйымдастыру керек. Бұл қорды құрудағы мақсат – қаражат резервін құру, мысалы, қымбат тауарларды сатып алу немесе күтпеген оқиғалар үшін қор құру. Отбасы шаруашылығын ұтымды тұтынуға ерекше көңіл бөледі. Ұтымды тұтыну шектеулі мүмкіндіктерге негізделген максималды пайда алуды қамтиды. Кез келген жеке тұлғаның кез келген нәрсеге айырбастауға болатын негізгі ресурсы – ақша болып табылады.

Отбасы бюджеті - бұл отбасының ақша қорын қалыптастыру және пайдалану нысаны.

Отбасының бюджеті аясында ақша қорлары құрылады:

- Жеке бюджет (жеке отбасы мүшелеріне арналған);
- Бірлескен бюджет (қарапайым тауарларды сатып алуға);
- Жинақ және кепіл (болашақ капиталды шығындарға арналған резервтік қор).

Тұрмыстық ақша ресурстарын пайдалану, жалпы отбасы тұрмыс-тіршіліктерде ақша ресурстары әртүрлі мақсаттарда қолданылуы мүмкін (7-сурет).

Сурет 7 - Тұрмыстық ақша ресурстарын пайдалану нұсқалары

Тауарларды жіктеу – тауарларды топтарға бөлу. Ол бухгалтерлік есепті жеңілдетеді және маркетингтік стратегияны сауатты әзірлеуге көмектеседі. Ол сондай-ақ құқықтық нормаларды сақтау үшін қажет: мысалы, кейбір өнім ассортименті сертификаттауды талап етеді.

Кесте 3 - Тауарларды жіктеу түрлері мен мәні

№	Тауарлар түрі	Сипаттамасы
1.	Күнделікті тауарлар	Күн сайын дерлік, ойланбастан немесе бір-бірімен салыстыруға күш салмай сатып алынатын өнімдер (кант, тұз, жарма, күнбағыс майы, сабын, сіріңке)
2.	Ұзақ пайдаланылмайтын тауарлар	Бір немесе бірнеше пайдалану циклінде толығымен тұтынылатын өнімдер (тағам, сабын, тіс пастасы)
3.	Ұзақ пайдаланатын тауарлар	Сатып алушы бірнеше рет пайдаланатын өнімдер (тұрмыстық техника, жиһаз және киім)
4.	Алдын ала таңдау элементтері	Сапасы, бағасы, беделі, функционалдығы (жиһаз, тұрмыстық техника, автомобильдер) сияқты әртүрлі критерийлер бойынша салыстыру арқылы сатып алушы сатып алатын өнімдер
5.	Импульстік өнімдер	Ешқандай алдын ала жоспарлаусыз немесе іздеусіз сатып алынатын өнімдер «көрдім - сатып алдым» қағидасы бойынша. Әдетте, бұл өнімдер көптеген жерлерде сатылады, сондықтан тұтынушылар оларды ешқашан арнайы іздемейді.

Қызмет көрсету сипаттамалары:

- Қызмет өндіріс орнында тұтынылады және оны кейінге немесе сақтауға болмайды;
- Қызмет тұтынушының тікелей қатысуымен көрсетіледі.

Отбасы типтері, түрлері

Отбасы әртүрлі критерийлер бойынша жіктеледі:

- қатысушылар саны бойынша отбасының түрлері: Топтық үй шаруашылықтары; Адамдар тобынан, өмір сүрудің ортақ құрылымынан тұрады; Бір жанұядан немесе жалғыз адамнан тұрады; Жалғыз үй шаруашылықтары немесе жай үй шаруашылықтары.

- отбасы типтері:

- Қоғамдық (мүшелер тұрақты немесе салыстырмалы түрде ұзақ уақыт мекемелерде тұрады (мектептер, жатақханалар, ауруханалар);
- Отбасылық емес (бір мүшеден немесе бірнеше байланыссыз мүшелерден тұрады);
- Отбасы (мүшелер бір-бірімен байланысты) басқа белгілері бойынша төмендегі 4-кестеде көрсетілген.

Кесте 4 - Үй шаруашылықтарының жіктелуі (сипаттамалары бойынша)

Отбасының жіктелу белгілері	Сипаттамалары
-----------------------------	---------------

Аумақтық-аймақтық тиістілігі	Жер бедері, елдің аймағы, табиғи-климаттық белдеу, т.б.
Демографиялық ерекшелігі	Отбасылық және отбасылық емес үй шаруашылықтары, үй шаруашылығы мүшелерінің саны, жыныс және жас ерекшеліктері
Мүлдіктік тиесілік	Тұрғын үйдің сипаты, бөлмелер саны, автокөліктің, саяжайдың, жер учаскесінің болуы және т.б.
Табыстылық	Жан басына шаққандағы орташа табыс, табыс тобы, табыс көздері және т.б.
Экономикалық белгісі	Жұмыспен қамту, өнеркәсіп, экономикалық сектор, кәсіпорын түрі, лауазымы және т.б.
Еңбек потенциалы	Еңбекке қабілетті адамдар саны, білім деңгейі, кәсіби дайындық және т.б.
Үй шаруашылығының әлеуметтік жағдайы	Ең жоғары табысы бар отбасының басшысы немесе отбасы мүшесі анықтайды

Білгенге маржан! Абрахам Маслоу (1908-1970) қажеттіліктер пирамидасының авторы. Егер оның ата-анасы XX ғасырдың басында АҚШ-қа эмиграцияланбағанда, ол американдық емес, орыс ғалымы ретінде танымал болуы мүмкін еді, содан кейін оны Абрахам Маслоу деп атайтын еді. Авраам Маслоу адам қажеттіліктерінің иерархиясын зерттеді, бірақ пирамида алғаш рет 1970 жылдары пайда болды. Оның ізбасарлары мен танымал етушілерінің еңбектерінде атақты психологтың зерттеу нәтижелерінің өте жеңілдетілген және схемалық көрінісі ретінде.

Еске сақтаңыз! Қажеттілік, қанағаттандыруды талап ететін нәрсеге деп түсіндіріледі. Қажеттіліктер әрекет мотиві ретінде қызмет етеді.

Қажеттіліктер иерархиясының пирамидасы, А.Маслоу бойынша, құрамдас бөліктерді қамтиды:

1. Өзін-өзі таныту
2. Әлеуметтік қажеттіліктер (махаббат, отбасы, достар)
3. Өзін-өзі растау қажеттілігі (өзін-өзі бағалау, бедел, мансап, табыс)
4. Қауіпсіздік қажеттілігі (ауырудан, ашудан, қорқыныштан және т.б. қорғау).
5. Физиологиялық қажеттіліктер (аштық, шөлдеу, т.б.)

3. Отбасылық бухгалтерия

Отбасылық бухгалтерия – әрбір адам белгілі бір қаржылық жағдайға жетуді күтеді және жоспарлайды. Жастар қандай мамандық таңдайтынын, қандай салада жұмыс істейтінін өзі шешеді; аға буын өкілдері жаңа жұмыс немесе кәсібін өзгерту туралы ойлайды. Олар үшін маңызды нәрсе - олар қол жеткізе алатын материалдық әл-ауқат. Маңызды қадам нақты қаржылық мақсаттарды анықтау болып табылады.

Қаржылық мақсаттардың түрлері әртүрлі болуы мүмкін: арнайы; шынайы және белгілі бір көкжиекпен немесе бағытпен.

Кесте 5 - Мақсаттық топтар

Орта мерзімді мақсаттар – бір жылдан бес жылға дейінгі кезеңді қамтиды, қол жеткізу қиынырақ. Сіздің жинақтарыңыз табысты инвестиция есебінен ұлғаюы немесе керісінше инфляцияға байланысты құнсыздануы мүмкін	Қысқа мерзімді мақсаттар – олардың көкжиегі бір жылға дейін. Әдетте, бұл ағымдағы төлемдер және қымбат емес маусымдық сатып алулар. Мұндай уақыт аралығында кірістеріңізді болжауға және шығындарыңызды есептеуге әбден болады.	Ұзақ мерзімді мақсаттар – олардың көкжиегі бес жыл және одан жоғары. Бұл әдетте мұқият стратегиялық жоспарлауды қажет ететін ірі сатып алулар. Бірақ егер сіз өзіңізге ұзақ мерзімді мақсаттар қоймасаңыз, сіз ешқашан ештеңеге қол жеткізе алмайсыз.
Көкжиек бойынша барлық мақсаттарды үш топқа бөлуге болады		

Мақсаттың нақтылығы мен шынайылығын әр жолы жаңадан анықтауға тура келеді. Бірақ көкжиек бойынша барлық нысаналарды үш топқа бөлуге болады (кесте -5).

Активтер мен пассивтер, олардың мақсаттары. Әрбір адамның немесе отбасының өзінің жеке бюджеті болады, оның кіріс және шығыс бөліктері болады.

Активтер - бұл адамның иелігіндегі нәрсе:

- *Жеке қажеттіліктерге қолма-қол ақша*, яғни, қоғамдық көлік сияқты ағымдағы шығындарды жабуға жұмсалатын қаражат

- *Резервтер* – бұл күтпеген шығындарды жабуға арналған қорлар

- *Жинақ* - бұл көлік сатып алу немесе демалысқа бару сияқты белгілі бір мақсатқа немесе қажеттілікке арнайы бөлінген ақша.

- *Капитал* – пайда табу мақсатында белгілі бір объектілерге немесе жобаларға салынған қаражат

Жылжымайтын және жылжымалы мүлік:

- Көліктер;

- Жер;

- Бағалы металдар;

- Саяжайлар, гараждар.

Актив мақсаттары:

- Активті пайдаланудан кіріс алу үшін

- Жеке қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін

- Жинақ жасау үшін.

Жеке бюджеттік міндеттеме осы активтердің пайда болу көздерін көрсетеді:

- *Меншікті қаражаттар* адамның өзі тапқан қаражаттан және сыйлықтардан тұрады, т.б. тегін алды

- *Қарыз қаражаттары* – бұл адамның басқа тұлғадан немесе несиелік мекемеден қарызға алған қаражаты.

Міндеттемелердің мақсаты:

- Тұтынушы - қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін сатып алынады және, әдетте, тұрақты ақшалай қолдауды қажет етеді

- Инвестиция - табыс алу мақсатында сатып алынған.

Активтер мен міндеттемелерді жүйелі түрде қарап шығу олардың қайсысы сіздің мақсаттарыңызға сәйкес келетінін және қайсысы сіздің уақытыңыз бен ақшаңызды жейтін мағынасыз ауыртпалық екенін түсінуге көмектеседі. Әрбір адам пассивтің, яғни пассивтің аз, ал активтердің, яғни пайданың көп болуына мүдделі. Ол үшін активтерді іске қосу және міндеттемелерді барынша азайту керек.

Енді, отбасылық бюджетті нақтылау үшін, отбасыдағы қаржылық жоспарлауды ұйымдастыру; отбасылық бюджет балансын түсіну қажет етеді.

Әрбір отбасының үй есебін жүргізу мәселесі кездеседі. Ол үшін отбасының қаржылық жоспарын дұрыс ұйымдастыруды қажет етеді. Қаржылық жоспарды ұйымдастыру үшін:

- қарыздардан құтылу;

- отбасының тұрақтылығы мен береке-бірлігінің кілті;

- ірі сатып алулардан үнемдеу сияқты барлығын жоспарлау керек.

Отбасылар ауыл шаруашылығы өнімдерінен, мал шаруашылығынан, құс шаруашылығынан, қызмет көрсетуден және басқа да өнімдерден түскен түсім түрінде заттай табыс алады.

Егер кіріс шығыстарға сәйкес келсе, онда мұндай бюджет теңгерімді (баланс) деп аталады.

Егер кіріс шығыстардан аз болса, онда мұндай бюджет тапшылық деп аталады.

Отбасы бюджеті мыналардан тұрады:

- жалпы бюджет есебінен;

- жекелеген бюджет;

- жалпы бюджеттің бір бөлігі.

Кесте 6 – Отбасы бюджетінің артықшылықтары мен кемшіліктері

Отбасылық бюджет	
Жалпы бюджет	
Артықшылықтары:	Кемшіліктері:
- отбасы мүшелері арасындағы сенімді қарым-қатынас; - төмен жалақы алатын отбасы мүшесі өзін қолайсыз сезінбейді; - ірі сатып алулар жасау мүмкіндігі.	- ерлі-зайыптылардың бірі жалпы игіліктер үшін сатып алумен бас тарта алады, ал екіншісі еш ойланбастан жеке сатып алулар мен ләззат алуға ақша жұмсайды; - жеке қаражаттың жетіспеушілігі; - егер ерлі-зайыптылардың бірі патологиялық ашкөз немесе керісінше тым ысырапшыл болса, бюджеттің бұл түрі жарамайды.
Жекелеген бюджет	

- жанұядағы жанжалдың себептері болмауы; - сіз өз бетіңізше айтарлықтай соманы үнемдей аласыз; - ажырасқан жағдайда қаражатты бөлуге тура келмейді.	- ерлі-зайыптылардың бірі табысының бір бөлігі туралы үнсіз қалуы мүмкін; - бір жұмыс істейтін жұбайы бар ерлі-зайыптылар үшін жарамсыз
Жартылай жалпы бюджет	
- ерлі-зайыптылардың әрқайсысының жеке қаражаты болады.	- ерлі-зайыптылардың бірі табысының бір бөлігі туралы үнсіз қалуы мүмкін; - ерлі-зайыптылардың бірі жұмыс істейтін ерлі-зайыптыларға жарамсыз.

Бухгалтерлік есеп отбасының кірістері мен шығыстарының тұрақты есебін, жұмсалған қаражаттың күнделікті есебін қамтиды.

Бақылау отбасының белгілі бір уақыттағы қаржылық жағдайын және қаражатты жоспардан тыс жұмсау үшін қандай шаралар қажет екенін түсінуге мүмкіндік береді.

Жоспарлау қолда бар қаражатты және күтілетін кірісті барлық шығыс баптары бойынша дұрыс бөлуге мүмкіндік береді.

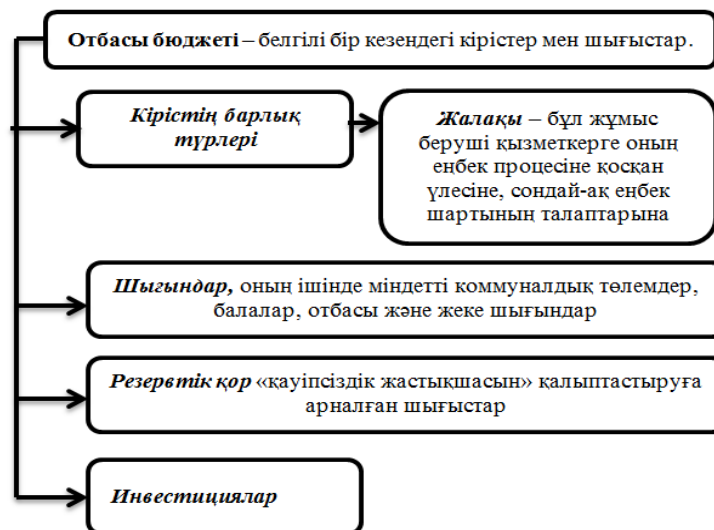
Отбасылық бюджетті құру

Әрбір отбасының белгілі бір қаржылық ресурстары бар, оның материалдық әл-ауқаты тек түсетін қаражатқа ғана емес, сонымен бірге бұл ресурстардың қажеттіліктерге, талаптарға және басқа да шығындарға қалай бөлінетініне байланысты 10-суретте көрсетілген.

Отбасылық бюджетті дұрыс басқаруды үйрену маңызды. Өйткені, ақылға қонымды қаржылық бөлуді қамтамасыз етіңіз; қарыздарды өтеу; сіздің тілектеріңіз бен қажеттіліктеріңізді орындау үшін ақшаны үнемдеу болып табылады.

Отбасылық бюджетті жоспарлау кезінде өткен айлардағы кірістер мен шығыстарды талдау қажет. Алынған және жұмсалған ақшаның есебін жүргізуді алдын ала бастау керек.

Отбасылық бюджетті жоспарлау, егер оған сәйкес мотив болса, сәтті болады, мысалы, демалыс үшін үнемдеу, үлкен тұрмыстық техниканы сатып алу, пәтерді жөндеу және т.б. Кіріс шығыстарға сәйкес болуы керек, бұл ережені бұзу қарыздардың, несиелердің қалыптасуына әкеледі. Сондықтан да, Сіз өз мүмкіндігіңізбен өмір сүруді үйренуіңіз керек.

Сурет 8 – Отбасы бюджеті

Отбасылық шығындарды оңтайландыру

Отбасылық шығындарды оңтайландыру өмір сапасын төмендетпей, оларды азайтуды білдіреді.

1. Аз өнімдерді сатып алу керек:

- Дүкендерге тоқ қарынмен бару керек, бұл жеуге болмайтын тағамды қажетсіз жұмсаудан сақтайды, кейбір тағамдар бұзылып, қоқысқа тасталады.

- Дүкенге барар алдында алдын ала қажетті сатып алулар тізімін жасау керек. Бұл қарапайым ереже қажетсіз шығындар мен импульсивті сатып алулардан аулақ болуға көмектеседі.

2. Өнімдерді мұқият сатып алыңыз:

- Сіз өз қалауыңызды бақылауыңыз керек. Сіз заттарды жақсы жарнамаланған және беделді болғандықтан сатып алмауыңыз керек. Сіз тиімдірек ұсыныстарды іздей аласыз

3. Шығындарды мұқият талдау:

Шығындарыңызды жазып, талдау арқылы сіз кейбір қаражаттың қайда кетіп жатқанын біле аласыз. Осылайша сіз өз шығындарыңызды бақылайсыз.

4. Қажетсіз шығындардың алдын алу:

- Қолда бар заттарға мұқият қарау олардың өмірін ұзартады, осылайша сіз күтпеген шығындардан аулақ боласыз.

5. Банк карталарының орнына қолма-қол ақша ұстау.

- Психологтар адамдардың қолма-қол ақшамен қоштасу оңай екенін байқаған.

Кесте 7 - Отбасылық бюджетті ұстаудың әртүрлі нұсқалары

Төрт конверт әдісі	- Бюджеттің кіріс бөлігінен коммуналдық қызметтерге, азық-түлікке, көлікке төленетін міндетті төлемдерді шегереміз. - Біз қалған қаражатты төрт бөлікке бөлеміз, түсінікті болу үшін конверттерге таратамыз. - Алғашқы жеті күнді бірінші конвертке арнаймыз. Одан кейін, екінші, үшінші, төртінші конвертегі қаражатты пайдалануға бейімделу.
Кірістер мен шығыстарды басқару. Басқарудың негізгі ережелерінің бірі – жүйелілік.	- Барлық түбіртектер жиналады және күннің соңында шығыс баптарына енгізіледі (коммуналдық қызметтер, киім-кешек және аяқ киім, тамақ, көлік және т.б.). - Айдың соңында кіріс пен шығысыңызды теңестіріңіз.
Үш бөлікті әдісі	- 50% міндетті төлемдерге, мысалы, коммуналдық қызметтерге, тамаққа, көлікке және т.б. - Шығындардың 30% онсыз өмір қызық болмайтын нәрселерге (демалыс, ойын-сауық, безендіру және т.б.) жұмсалады. - 20% біз күтпеген шығындар мен қымбат заттарды сатып алу.

Үй бюджетін құру опциялары – бұл дәптерге, компьютерге немесе жеке телефоныңызға жазып жүру.

4. Ақша біздің өміріміздегі рөлі. Ақшаның функциялары

Ақшаның адам өміріндегі маңызы ол қазіргі әлемде ақша өте маңызды рөл атқарады. Ақшаның арқасында қоғам дамиды, жаңалықтар ашылады, ғылым жаңарады. Бұл жағдайда ақша шығармашылық рөл атқарады. Ақшаның артықтығыда кейбір кері әсері де болып жатады. Мәселен: адамдар байлық алу үшін қиратуға және өлтіруге дайын; соғыстар мен жергілікті қақтығыстар ақшаның кесірінен басталады.

Ең көп байлыққа қол жеткізуді бірінші орынға қоятын адамдар достық, отбасы және жақын адамдарымен қарым-қатынас сияқты өмірдің басқа қуаныштарынан құр қалады.

Ақша бір-бірін бақылау мүмкіндігінің алғы шарттарын жасайды.

Байлық жинақталған қаржыда ғана емес, сонымен бірге оларды ақылмен басқара білуді. Ақша – мақсатқа жету құралы ретінде қолдана білу қажет.

Ақша – кез келген нәрсеге айырбастауға болатын әмбебап тауар. Бұл достық пен махаббат, сүйіспеншілік туралы емес. Ақша – қатал, тәртіп, есеп және жоспарлау.

Экономикалық сөздікте немесе оқу құралдарда ақшаға мынадай анықтама берілген.

Ақша – кез келген тауарлар мен қызметтердің құнының өлшемі ретінде қызмет ететін және тікелей ақшаға айырбасталатын әмбебап эквивалентті құн.

Ақшаның пайда болуы экономикалық қатынастардың даму процесінде жүзеге асырылды (8-сурет).

Өнім - бұл өндірушінің қоймасындағы өнім және өндірушінің қызмет көрсету мүмкіндігі.
Тауар - бұл тұтынушы сатып алуға дайын нәрсе.

Сурет 9 - Экономикалық қатынастардың дамуы нәтижесінде ақшаның пайда болуы

Ақша үкімет мойындаған ресми төлем құралы болып табылады және банкноттар мен монеталардан тұрады.

Білгенге маржан! Алғашқы қағаз ақша 940 жылы Қытайдан табылған. Ал 1661 жылы алғашқы банкноттар жарық көрді (Стокгольм). Ресейде қағаз ақша 1769 жылы Екатерина II тұсында енгізілді.

Сурет 10 – Ақшаның типтері

Ақша құнының түрлері:

Ақшаның нақты (ішкі) құны – бұл ақша эмиссиясының құны, т.б. материалдық шығындар және ақшалай өндіріс.

Ақшаның өкілдік құны – халықтың ақшаға және оны шығарған органға деген сенімінің деңгейін көрсетеді (мәні бойынша бұл ақшаның нарықтық мөлшерлемесі).

Ақшаның номиналды құны - ақшаның өзінде, оның номиналында көрсетіледі. Егер номиналды құн нақты құнмен сәйкес келсе, онда ол толық ақша болып табылады. Егер номиналды құн нақты құннан төмен болса, ол төмен ақша болып табылады.

Енді, ақшаның түрлері, жалпы шығу тарихы бойынша:

Тауар ақшалары (табиғи, нақты) – бұлар өз алдына бағалы және пайдалы болып келеді. Мұндай ақшалар мал түрлері, аң терісі, інжу-маржан, алтын сияқты т.б.

Қамтамасыз етілген ақшалар (өкіл, өзгерту) – сұраныс бойынша белгілі бір тауар ақшасына айырбастауға болады. Мысалы, бастапқыда банкнот ұстаушы банктен онда көрсетілген алтын монеталардың санын ала алатындай.

Несиелік ақша – арнайы шығарылған қарыз міндеттемесі, талап ету құқығы, әдетте бағалы қағаз түрінде. Несиелік ақша белгілі бір уақыт ішінде өтелуі керек, дегенмен олар бойынша міндеттемелерді орындамау қаупі әрқашан болады. Несиелік ақша мысалдары: чек, вексель болып келеді.

Ақша адамдардың қатысуымен ғана өз қызметін атқара алады. Ақшаның функциялары берілген өнімнің ерекшелігінде көрінеді.

Функциялар ақшаны пайдалану ерекшеліктерін сипаттайды. Жалпы бес ақшаның функциясы мен сипаттамасы бар:

1. **Құн өлшемі** – бұл тауарлар мен қызметтердің құнын бағалау. Барлық экономикалық процестер ақшамен өлшенеді. Ақшамен көрсетілген өнімнің өзіндік құны оның бағасы деп

аталады. Ақша құн өлшемі қызметін дұрыс атқаруы үшін келесі шарттар орындалуы керек; нарықтық баға құру процесі; ақша тұрақты болуы керек

2. *Айналым құралы* – ақша-тауарлар мен қызметтерді айырбастаудағы делдал. Ақшаның айналыс құралы ретіндегі функциялары бір тауардың екіншісіне тікелей айырбас-талуын болдырмауға көмектеседі

3. *Төлем құралдары* – несиелік қатынастарға қызмет көрсету үшін, сондай-ақ кез келген балама алуды көздемейтін төлемдерді жүзеге асыру кезінде.

4. *Қорлану және қор жинау құралы*– қызметін айналысқа қатыспайтын ақшалар атқарады. Бұл жағдайда ақша байлықты жасайды. Сонымен бірге олар айналыс аясынан шығарылып, болашақта сатып алу қабілетін сақтай алатын құндылықтарға айналады.

5. *Дүниежүзілік ақша* – бұл өз ұлттық валютасы бар әртүрлі мемлекеттер арасында тауар айырбастау және төлемдер жүргізу мүмкіндігі.

5. Жеке қаржылық жоспарды құру

Қаржылық әл-ауқатқа жету үшін сізге жеке қаржылық жоспар қажет - қаржылық мақсаттарға қол жеткізуге және қаржылық мәселелерді шешуге бағытталған жоспар болып табылады.

Жоспарлау - бұл уақытты және қажетті ресурстарды көрсете отырып, оған жету үшін нақты қадамдарды әзірлеу арқылы мақсатты анықтау процесі.

Жеке қаржылық жоспар - бұл қолдағы кірістер мен шығыстарды ескере отырып, белгілі бір уақытқа дейін мақсаттарға жетуді жоспарлау.

Мақсат - бұл сіз алғыңыз келетін нәтиже. Мақсат – әрекетке ынталандыру, дамуға, өзін-өзі жетілдіруге, жаңа білім алуға ынталандыру деп аталады.

Қаржылық мақсат - бұл белгілі бір адамның қол жеткізу үшін саналы түрде күш салатын ұмтылысының материалдық немесе ақшалай нысаны.

Материалдық мақсат - бұл үлкен сатып алулар немесе шығындар, ал ақшалай мақсаттар адамның капиталының өсуімен байланысты болады.

Енді, мақсатқа жету жолдары – бұл мақсаттарды қою сіздің жоспарларыңызға ең аз шығындармен жылдам қарқынмен жетуге мүмкіндік береді.

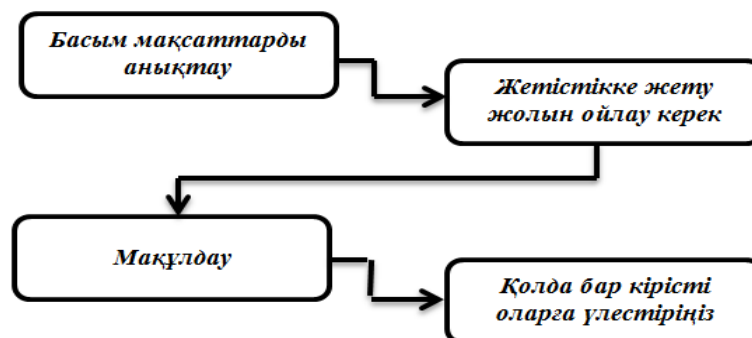
Мақсат нақты анықталып, сапалы, сандық және уақыт бойынша тұжырымдалуы керек. Егер бұл үй болса, онда оның орналасқан жері, ауданы, орналасуы анықталуы керек; егер бұл автомобиль болса, онда маркасы мен үлгісі. Мақсатыңызға қашан қол жеткізгіңіз келетінін анықтаңыз (алты ай, бір жыл, 10 жыл және т.б.). Уақытты орнату өте маңызды, өйткені ол болашақта мақсатты бағаға және сіз қолданатын қаржы құралдарына әсер етеді. Осыдан кейін сіз мақсатыңыздың құнын есептеуіңіз керек.

Мақсатқа жету жолы - қадамдарды анық және нық орындаңыз. Қаржылық жоспардың арқасында сіз өз мақсат-тарыңызға жету жолдарын көре аласыз. Қаржылық жоспар отбасының нақты қаржылық жағдайынан анықталады.

Қаржылық жоспарды құрудың негізгі міндеттері ақша ағындарын қайта бағдарлау арқылы қойылған мақсаттарға жету болып табылады.

Ақша қаражаттарының қозғалысы (ағымы) белгілі бір уақыт аралығындағы ақшалай қаражаттардың түсуі мен жұмсалуды көрсетеді.

Жеке қаржылық жоспарды құру алгоритмін есте сақтаған дұрыс. Себебі, қандайда қолымыздағы ақшаны жоспарлау кезінде қажеттілігі туындайды.

Сурет 11 - Жеке қаржылық жоспарды құру

Жеке қаржылық жоспарды құру кезінде сіз басым мақсаттарды анықтау, яғни, оған жету жолын ойластырып, соларды келісіп, қолда бар табысты оларға бөлуістіру. Мақсаттар адекватты және сіздің табысыңызға сәйкес болады.

Жалпы, *жеке қаржылық жоспарды құрудың бес қадамы:*

1-қадам. Мақсат қою:

- қаржылық тұрақтылық;
- қауіпсіздік жастықшасын қалыптастыру;
- қымбат заттарды сатып алу;
- пәтер, саяжай сатып алу;
- өз кәсібін ашу және т.б.

2-қадам. Мерзімдерді шешіңіз:

- қысқа мерзімді, 1 жылға дейін;
- орта мерзімді, 1 жылдан 3 жылға дейін;
- ұзақ мерзімді, 3 жылдан және одан да көп

3-қадам. Табыс баптарын оңтайландыру:

- қаржылық жағдайды бақылау;
- барлық кіріс көздерін ескере отырып есептеу;
- қолда бар табысты бөлу;
- ақша ағындарын қайта бағдарлау.

4-қадам. Шығындарды оңтайландыру:

- жоспарланған шығындарды жоспарланбағандардан бөлу;
- жоспарланбаған шығындарды талдау;
- жоспарланбаған шығындарды қысқарту.

5-қадам. Жоспарды орындаңыз:

- жоспарды жүйелі орындау;
- алға қойылған мақсаттарды кезеңді түрде қарастыру.

Сонымен қорыта келе, қаржылық жоспар құру ешқашан кеш болмайды. Егер сіздің жеке табысыңыз болса, осы кірістің мөлшеріне қарамастан жоспарлауды бастаңыз.

Өз табысыңызды үш құрамдас бөлікке бөліңіз: ағымдағы капитал – шығындарға, резервтік капитал – жаңбырлы күнге, инвестициялық капитал – қосымша табыс көзі ретінде. Капиталдың әрбір түрінің өзіндік басымдығы бар: ағымдағы капитал өтімді, резервтік капитал сенімді, инвестициялық капитал пайдалы болуы керекігін естен шығармаңыз.

Табысқа жету үшін көп ақшаның болуы міндетті емес. Инвестициялар тек қаржылық емес болуы мүмкін. Бұл сіздің болашақта табысқа айналатын уақытыңыз, біліміңіз, энергияңыз болса болғаны.

Өзін-өзі тексеру сұрақтары:

1. Адами капитал мәні, жіктелуі түсіндіріп өтіңіз?
2. Шешім қабылдау және кезеңдерін атап өтіңіз?
3. Отбасы анықтамасын білесізбе?
4. Отбасы белгілері, функциялары, бюджеті, қаржылық ресурстары
5. Отбасы бухгалтериясын жүргізіңіз?
6. Отбасы бюджеті. Қаржылық жоспарлауды ұйымдастыру. Отбасылық бюджет балансы
7. Ақшаның адам өміріндегі маңызы, ақша типтері, түрлері және ақша құнының түрлерін нақтылаңыз?

Әдебиеттер:

1. Қаржылық сауаттылық негіздері: Оқу құралы. Мырзабекқызы Қ., Сапарова А.А., Болганбаев А.Д. Алматы: ЖШС «Лантар books» баспасы, 2024. - 283 бет.
2. Финансовая грамотность : учебник : [16+] / Ю.Р. Туманян, О.А. Ищенко-Падукова, А.Н. Козлов и др. ; Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону ; Таганрог : Южный федеральный университет, 2020. – 212 с.
3. FİNANSAL OKURYAZARLIK BECERİLERİETKİNLİK KİTABI. Kemal ŞİMŞEK, Keziban KODAZ, İrem ÖZMEN BAĞCI. ISBN: 978-975-11-6491-9. 2023 у.
4. Чумаченко В. В. Основы финансовой грамотности : учеб, пособие для общеобразоват. организаций / В. В. Чумаченко, А. П. Горяев. — 3-е изд. — М. : Просвещение, 2018. — 271 с. : ил. — ISBN 978-5-09-047289-0.

5. Қаржылық сауаттылықты арттырудың 2020 - 2024 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 мамырдағы № 338 қаулысы.